

Стоян Райчевски (София, България)

**ЗА ЦВЕТОВАТА СИМВОЛИКА В ИМЕНАТА
НА РЕКИ ОТ БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЛИЩЕ**

Анализът на хидронимообразуването по българските земи показва, че много имена на реки и водни басейни в него са възникнали според определени системи на цветовата символика¹, които са отпаднали като практика и забравени в един сравнително ранен период от формирането на българската традиционна култура. Доказателство за това е фактът, че народната етимология винаги търси обяснението на водни имена, съдържащи някой от основните цветове, в цветовата украса на водата, скалите, пясъка или местността, през които тя протича, или някои други природни фактори. Това важи до голяма степен и за топонимията. Цветовият код в топонимията и хидронимията, както е известно, съдържа и богата информация както за организирането на територията, така и за нейното усвояване през различни исторически периоди.

Цветовете *бял, черен, червен, жълт* или *син* са използвани от всички древни народи, в това число траки и прабългари, като символи за обозначението на различните посоки на света. Във връзка с ориентирането по четирите посоки на света могат да се посочат няколко основни системи на цветовата символика, които в различни периоди от време и в различни региони на света претърпяват някои изменения²:

Китайци и индийци:

изток – бяло;

юг – жълто;

запад – черно;

север – червено.

Номади:

изток – синьо;
юг – червено;
запад – бяло;
север – черно.

Индианци:

изток – червено;
юг – бяло;
запад – жълто;
север – черно.

В Стария завет:

изток – червено;
юг – бяло;
запад – ?
север – черно.

Най-общо за цветовата символика в евро-азийския ареал може да се каже, че с изключение на някои вътрешни варианти за Централна и Южна Азия черният цвят символизира посоката север, белият – запад, червеният – юг, а жълтият и синият – изток.³ Тази културна традиция е образувала имена на морета, като *Черно*, *Червено*, *Бяло*, *Жълто* и др., чийто произход няма никаква връзка с цвета на водите им, или на водораслите и скалите в тях, както обикновено се твърди в популярната и художествената литература, но понякога и в научната. Мала Азия като важен изходен пункт и ориентир в исторически план, е създала имената на моретата *Черно* ('Северно'), *Червено* ('Южно') и *Бяло* ('Западно'). С помощта на цветовата символика могат да се обяснят редица аналогични явления в хидронимията и топонимията, както и имената на някои географски обекти или страни в историческата география, като споменатите например в средата на XV век в картата на монаха Фра Мауро: *Rossia Biancha*, *Rossia rossa*, *Rossia negra* (Бяла-, Червена- и Черна Рус)⁴ и др.

В настоящето съобщение искам отново да насоча вниманието към резултатите от проучванията за ролята и значението на чер-

ния и белият цвят в хидронимията по българските земи. Дори и най-беглия поглед върху известния хидронимен материал на територията на Република България⁵ и в съседните земи с преобладаващо в миналото българско население разкрива една твърде честа употреба на имената *Бяла* (или *Бяла вода*) и *Черна* (или *Черна вода*) като названия на потоци, реки, долове и дерета и притоци на по-големи реки, като Арда, Вардар, Места, Камчия, Хаджийка, Факийска и др. Почти всички реки, които се спускат северно и южно от Стара планина, имат по два главни притока, чиито наименования са съставени от името на главната река и един от двата цвята – *Бял* и *Черен*:

Черни Лом – *Бели Лом*
Черни Искър – *Бели Искър*
Черни Осъм – *Бели Осъм*
Черни Вит – *Бели Вит*
Черни Тимок – *Бели Тимок*
Черни Дрин – *Бели Дрин*
Черна Места – *Бяла Места*

При тълкуването имената на тези начални и големи притоци на основните реки, изброени по-горе, обикновено се изтъква някаква особеност на терена – черни или бели скали, които придавали съответно черен или бял оттенък на водите. Разсъждава се и върху това, дали те са буйни, причиняващи бедствия и щети на хора, добитък и посеви, или са „кротки” и „тихи”, поради което местното население ги било нарекло съответно „черни” или „бели”, както и това – дали те са лесно или трудно проходими и т. н. Тези разсъждения понякога имат своите основания, но случайте, когато *Бял* (*Бяла*) или *Черен* (*Черна*) са в съзвучие с географските особености на терена или с характера на реката, са съвсем изолирани и съвпаденията са обикновено случайни. Подобно тълкуване на хидронимите, съдържащи един от двата цвята, черен и бял, се приближава до народната етимология и е резултат от търсенето на логическа връзка между цвят и характер, между цвят и качество, като за основа се взима традиционната представа за еднозначност между *бяло* и *добро* (благоприятност) и между *черно* и *лошо*

(неблагоприятност). Опозицията между двата цвята е много ясно изразена във фолклора, където белият цвят се явява носител на доброто и положителното, а черният – на злото и отрицателното.

Наблюденията и анализът на хидронимния материал по българското землище показва много ясно, че белият и черният цвят не противопоставят двата притока на всяка от гореизброените реки, нито по цвета на водите им, нито по този на скалите, през които те протичат, нито по тяхната лесна или трудна проходимост, спокоен или бурен характер. Двата цвята (черен и бял) служат само за разграничаване на единия от другия приток на съответната река. Трудно можем да открием и някаква закономерност във връзка с цветовата символика, свързана с ориентирането по посоките на света, какъвто е случаят с имената на някои морета, на които се спряхме в началото.

Освен за обозначаване на географски и космогонични понятия, цветовата символика е имала широко приложение и в административната, политическата, религиозната и др. терминологии на древните номади, хуни, българи и др. народи в един много широк диапазон, като се започне от дворцовите церемонии, административното разделение и управление на страната и се стигне до разпределението на войските по време на война – от избора на цвета на бойния кон до този на жертвеното животно.⁶ Тези модели на цвотова символика древните българи, както и хуни, хазари, авари и др. пренасят в Средна и Югоизточна Европа и техните следи могат да бъдат открити днес на територията на почти всички славянски народи, при маджарите и немците. С двата цвята, черен и бял (черно и бяло), древните българи, тюрките и попадналите под тяхно влияние народи са обозначавали териториалното разделяне на един народ на две части, без с това да се нарушава неговото етническо единство. Средновековните извори съдържат много писмени сведения за „бели” и „черни” хазари, българи, хуни, татари, калмуци, киргизи, кумани, угри и др.

Волжка България, която възниква между реките Итил (Волга) и Кама, се споменава още и като Бяла България. Предполага се, че българите от Бяла България (Волжка България) първоначално

са представлявали западното разклонение на българското „море“, преди още то да се разпадне след смъртта на Кубрат, тъй като според древнотюркската и древнобългарската цветова символика „бяло“ отговаря на посоката запад. Българските племена между река Дон, планината Кавказ и Каспийско море попадат под господството на хазарите (Черна България), част от тях потеглят на югозапад и образуват Дунавска България, а групата на сарагурите се насочва на север, за да основе т.н. Бяла България.⁷

Историческата география ни дава и други подобни примери: Бяла и Черна Сарматия; *Бяла и Черна Рус*, *Бяла и Черна Хърватия*, *Черна Богдания*, *Черна Влахия* и др. Константин Порфирогенет в X в. успоредно с името *Голяма Хърватия* употребява и името *Бяла Хърватия*,⁸ което би подсказало равенство между *голям* (главен) и *бял*, съответно – между *малък* и *черен*. Това като че ли се потвърждава от наименованието на р. *Кара Итил* (Черен Итил), приток на р. Итил (Волга), където през VII–VIII в. пребивават угрите, който приток действително заема подчинено положение спрямо основния поток на реката. По аналогия би могло да се допусне, че успоредно със споменатите в средновековните извори *Голяма Унгария*, *Голяма Полша*, *Голяма Моравия* и *Малка Скития* (Добруджа), *Малка Полша*, са битували и успоредни форми: *Бяла Унгария*, *Бяла Полша*, *Бяла Моравия*, *Черна Скития*, *Черна Молдавия* и *Черна Полша*. Изказани са и други мнения за символиката на цветовете *бял* и *черен*, употребени атрибутивно към етноними или към имена на страни, като например за равенство между *бял* и *свободен*, както и между *черен* и *подчинен* (поробен).

Според древнобългарската цветова символика обаче посоката *север* и съответстващия на нея цвят – черният – са служили за основно ориентиране, обстоятелство, което придава на черния цвят значението на основен (главен), а на белия – съответно на малък (подчинен, производен). Възможно е именно заради това държавата на отделилите се от Кубратовата България българи, позната като Волжка България, да се е наричала още и *Бяла България*, с което се е подчертавало първенството и старшинството на старата родина – Кубратовата България. Като пример за

съблюдаване на този принцип в българската хидронимия бихме могли да посочим имената на двата основни притока на река Арда – реките *Черна* и *Бяла*, тъй като река *Черна* е значително по-голяма от река *Бяла* и се явява спрямо нея действително като главна (главен приток). Но това съвпадение се оказва по-скоро случайно, защото ако съпоставим този случай с общата хидронимообразуваща практика по българските земи, ще видим, че принципът по-голямо към по-малко, както черно към бяло (голямо = черно и малко = бяло) тук не може да бъде установен като обща закономерност. При анализа обаче на имената на реките по българските земи установяваме някои други закономерности, които могат да бъдат обобщени в три основни извода:

1. Двата цвята, черният и белият, се прикрепят обикновено към имената на почти всички по-големи реки, когато те се „раздвояват” някъде в средното или горното си течение, т. е. когато се събират два големи и много пъти почти равностойни потока (притока), за да образуват основния поток на реката:

Бяла и Черна Места
Бели и Черни Искър
Бели и Черни Вит
Бели и Черни Лом
Бели и Черни Осъм
Бели- и Черни Тимок
Бели- и Черни Дрин, и др.

2. Белият и черният цвят в имената на гореизброените реки не противопоставят притоците им по цвета на водата, нито на околната среда, нито ги разграничават според големина, пълноводие, проходимост, буйност или характер. Двата цвята (бял и черен), отнесени към два притока на една и съща река, са в еквивалентна опозиция, която може да се изрази с поредицата: едната – другата, единият – другият, този – онзи.

3. В почти всички посочени по-горе примери с реките Места, Искър, Лом, Вит, Тимок и Дрин „бял” е десният приток, а „черен”

– левият. Изключение правят само притоците на р. Осъм, при която десният приток е „черен”, а левият „бял”, но тази река има още няколко големи начални и почти равностойни притока в горното си течение и е възможно това да е довело с времето, когато законите на цветовата символика започват да избледняват и да отпадат от традиционната култура на населението, до объркване и пренасяне на имената. Десният основен приток на р. Янтра носи името Белица, а левият запазва това на основната река (Янтра), което не изключва изчезнали форми *Бяла* и *Черна Янтра*. Още по-показателен е случаят с р. Места, която освен главния десен приток в горното си течение *Бяла Места* между Якоруда и Банско има още два по-малки също десни притока, чиито имена отново са белязани с белия цвят: *Бяла река* и *Белашка река*.

Интересен е случаят с двата притока на река Арда в Родопите – реките *Черна* и *Бяла*, за които по-горе стана дума. Отбелязано бе, че река *Бяла* е доста по-малка от река *Черна* и се събира с нея някъде към средното ѝ течение. Самата река *Черна* е лев приток в горното течение на река Арда, което е в съзвучие с установения принцип (черен = лев, бял = десен).⁹ Положението, което родопската река *Черна* заема като лев приток на главната река Арда, от водослива им нагоре, би могло да реконструира наименования като **Бяла Арда* и **Черна Арда*. Възниква въпросът защо тези форми (**Бяла Арда* и **Черна Арда*) не са се наложили или не са възникнали при наличието и днес на толкова други аналогии. Обяснението вероятно е в етимологията на името на р. Арда (от трак. *ard, arz* = бял).¹⁰ Най-вероятно установилите се тук в ранното средновековие славяни и българите са узнали от завареното местно население значението на античното име на реката, което натоварено допълнително с опозицията *черно – бяло* би дало алогично съчетание. Затова са се утвърдили и запазили само формите *Бяла* и *Черна* вместо **Бяла Арда* и **Черна Арда*.

Могат да се посочат редица случаи, когато от два събиращи се притока името само на единия от тях е подчинено на цветовата символика, а другият повтаря името на реката, която се образува след сливането им. Освен описания случай с р. Янтра (с десен при-

ток р. Белица, ляв приток – част от горното течение на самата Янтра), подобна ситуация предлага и Факийска река в Странджа с десен приток Бяла река и ляв приток – горното течение на реката (Факийска река). Подобни случаи има и на други места в българското землище. Те могат да се открият и на територията на Волжко-Камска България. Река Кама има десен приток, който днес се нарича *Белае*.

Противопоставянето на лявата и дясната страна е една от най-устойчивите мирогледни опозиции на архаичното съзнание¹¹, която присъства в много древни мирогледни системи и концепции за пространството. Установеното при това изследване на хидронимията и по-конкретно – на имената на реките по българските земи, отъждествяване между бяло и дясно (бяло = дясно) и между черно и ляво (черно = ляво), отговаря на запазени до края на XIX – началото на XX в. митологични представи и обредни практики в традиционната българска култура, където се намесва и християнската концепция за еднозначността между опозициите *бяло – черно* и *добро – зло*, което дава двете равенства: *бяло – добро – дясно* и *черно – лошо – ляво*, намиращи се в постоянна и устойчива опозиция. Тя може да бъде демонстрирана с много примери от българския фолклор и народна вяра: „десният път води към светлината и Бога, а левият – към тъмнината и дявола”; „на дясното рамо на човека стои ангелът, а на лявото дяволът”; „с дясната ръка се прави кръст и се кади тамян, с лявата ръка се бае и се прави магия.”

Равнозначността между ляво и черно от една страна, и дясно и бяло – от друга, проличава много ясно в някои от басните и заклинанията, изречени от баячките при правени на магии и при някои обредни практики, свързани с народната медицина, където противопоставянията *бяло – черно* и *дясно – ляво* се редуват взаимозаменяемо:

1. „Излязла е *черна* жена от *черно* море с *черно* вретено...; излязла е *бяла* жена от *бяло* море с *бяло* вретено...”

2. „Излязъл е *ляв* човек от *лява* гора с *лява* балтия, да насече *леви* пръти...; излял е *десен* човек от *дясна* гора с *дясна* балтия, да насече *десни* пръти...”

Има случаи, когато отделни реки, които не се събират с друга река или поток и въпреки че имената им не могат да бъдат поставени в безспорната опозицията *черен – бял* (*черна – бяла*), да възпроизвеждат един от тези два цвята. Водните имена в такива случаи са доста устойчиви и при смяната на езиковата среда те пак запазват своето първоначално значение, като биват буквално преведани. Името на странджанската река *Черна вода*, например, която се влива в Черно море при гр. Царево, е документирано и с остарелите вече и неизползвани днес форми *Мавро неро* и *Кара су*, които са съответно гръцкото и турското му съответствие.

По-особен е случаят с името на р. Дунав, край бреговете на която възниква Аспаруховата Дунавска България. В българския фолклор тя винаги бива наричана *Бял Дунав*. Едва ли имаме основание да тълкуваме името *Бял Дунав* като опозиция на *Черно море*, в което тя се влива, но тук пак имаме аналогия, макар и може би случайна, с опозицията *бяло – черно*, защото ако изходният пункт е северно от устието на реката, територията от Западното Черноморие, която българите овладяват най-рано, действително ще бъде десният воден басейн, а морето – левият. По отношение на българската прародина Дунава се явява голямата западна река и съобразно древнобългарската цветова символика за ориентиране по посоките на света с белия цвят се обозначава посоката запад. Покрай народното име на тази голяма река, *Бял Дунав* (*Бели Дунав*), може да се направи връзка и с традиционната българска представа за равенство между *добро*, *голямо* и *бяло*. По същата тази река са разположени и два града, чиито имена отново съдържат белия цвят – *Белград* (*Београд*) и *Виена* (*Wien*, от келтски *Vindobona*, сравни др. ирл. *Find* = *бял*). Наблюденията върху хидронимите, известни ни от историческата география, показват, че цялата евро-азийска територия още през античността в топонимо- и хидронимообразуващите процеси са оказали влияния и определени системи на цветовата символика, чиито точни принципи днес трудно могат да бъдат напълно реконструирани. Повсеместно се срещат варианти на римската легенда за свещената планина *Alba* (от лат. *albus* = *бял*), където се намирало чудно

езеро, криещо несметни богатства, което давало началото на всички реки.¹² Античното име на Черно море – *Pontos Euxinos* – се извежда от по-стара форма – *Aksaena* (от иран. *axaena* със значение ‘тъмно, черно’), която впоследствие е изменена според законите на народната етимология и е уподобена към езика на древните гърци.¹³

Имената на големите реки са едни от най-устойчивите езикови следи от древните народи, обитавали земите край тях. Повечето от имената на големите реки в българските земи имат античен, в това число и тракийски, произход. Дошлите тук славяни и българи възприемат утвърдените и широко известни имена на големите реки и ги съхраняват, макар и понякога силно изменени съобразно законите на езика си, но имената на малките реки и на притоците на големите реки се променят в новата езикова среда. Овлабяването, включително и културното, на големите планински масиви, става от ниското към високото, отдолу нагоре по коритата на реките, които ги прорязват. Така са постъпили и спусналите се на юг от Дунава българи. Съвсем естествено е народ като българския със завидна за времето си военна и държавна организация при обозначение на географските обекти, в случая реките и водните басейни, да използва и прилага своята древна цветова символика за ориентиране и организиране на новоувоените земи. В хидронимията на древните траки, доколкото са запазени следи от нея, също могат да се установят белези на цветова символика. Освен споменатата река Арда, ще посочим имена на реки, като Ахѝос в Добруджа, която се влива в р. Дунав и днес продължава да се нарича р. *Черна*. Името на река Тимок (*Timachus*) има индоевропейска основа „tm” със значение ‘тъмен, черен’.¹⁴

БЕЛЕЖКИ

¹ Райчевски, С. За имената на реките Черна и Бяла в Родопите. – сп. „Родопи”, 1982, № 9, с. 14–15; Цветовата символика в хидронимията по българските земи. – сп. „Българска етнография”, год. II, кн. 1, С. 1991, с. 24–29; **Raitshevski, S.** Der Name des Schwarzen Meeres ind die Farbensymbolik in der bulgarischen Hydronomie. – In: „Bulgaria Pontica Medii aevi” III, Nessebre, 1985, Sofia, 1990, с. 185–188.

² **Ludat, H.** Farbenbezeichnung in Volkernamen. – In: Saeculum, Munchen, 1953, S. 138–154; **Gabain, A.**V. Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung. – In: Acta orientalia, Budapest, 1962, Bd XV, S. 111–117.

³ **Pritsak, O.** Orientierung und Farbensymbolik. – In: Saeculum, Munchen, 1954, S. 376–383.

⁴; **Manszak, W.** Bela, Czarna i Czerwona Rus. – In: International Journal of Slavic linguistics and poetics. Vol. 19, 1975, p. 19; **Иванова, В.** Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологий. – Балто-славянские исследования, Москва, 1981, с. 163.

⁵ **Займов, Й.** Местните имена в Пирдопско, С., 1959; Местните имена в Панагюрско, С., 1977; **Саламбашев, А.** Местните имена в Смолянско, С., 1976; **Попов, К.** Местните имена в Разложко; **Иванов, Н.** Местните имена между Долна Струма и Долна Места, С., 1982; **Райчевски, С.** Крайбрежна Странджа. Топоними и хидроними, С., 2001.; Крайбрежна Стара планина. Топоними и хидроними, С., 2007; Местните имена в Малкотърновско, В. Търново, 2012; **Балкански, Т.** и **К. Цанков.** Енциклопедия на българската ономастика, В. Търново, 2010, и др.

⁶ **Ludat, H.**, пос. съч., с. 148.

⁷ Пак там, с. 153.

⁸ **Safarik, J.** Slavische Altertumer. – Dtsch. Ausgabe, Band 2, 1844, S. 393.

⁹ **Райчевски, С.** За имената на реките Черна и Бяла в Родопите. – Родопи, 1982, кн. 9, с. 14–15.

¹⁰ **Георгиев, В.** Траките и техният език, С., 1977, с. 65.

¹¹ **Георгиева, Ив.** Българска народна митология, С., 1983 г., с. 73.

¹² **Dumesil, G.** Mythe et epos. – Histores romaines, Paris, 1973, с. 21–89.

¹³ **Hirts, H.** Schwarzes und Rotes Meer. – Geographische Zeitschrift, 32, 1926, S. 340.

¹⁴ **Георгиев, В.** Българска етимология и ономастика, С., 1960; Траките и техният език, С. 1977.